

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ
ГРОМАДЯНАМИ, ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ,
КУЛЬТУРНИХ ПРАВ І СВОБОД**

Розглянуто основні наукові підходи до визначення змісту, особливостей та класифікації культурних прав людини. Визначено основні культурні права і свободи громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, розглянуто їх зміст та особливості реалізації. Проаналізовано сучасний стан адміністративно-правового забезпечення культурних прав і свобод громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні.

***Ключові слова:** права та свободи, культурні права, право на освіту, свобода творчості, право інтелектуальної власності, засуджений до позбавлення волі, адміністративно-правове забезпечення.*

Рассмотрены основные научные подходы к определению содержания, специфики и классификации культурных прав человека. Определены основные культурные права и свободы граждан, осуждённых к лишению свободы в Украине, охарактеризовано их содержание и особенности реализации. Дан анализ современного состояния административно-правового обеспечения культурных прав граждан, осуждённых к лишению свободы в Украине.

***Ключевые слова:** права и свободы, культурные права, право на образование, свобода творчества, право интеллектуальной собственности, осуждённый к лишению свободы, административно-правовое обеспечение.*

The main scientific approaches to understanding and classification of the cultural human rights and freedoms are considered. The main cultural rights and freedoms of the citizens condemned to imprisonment in Ukraine are defined, and their content and specificity of realization are described. Analyzes of the contemporary situation of administrative-legal ensuring of cultural rights and freedoms of citizens condemned to imprisonment in Ukraine were prepared.

***Key words:** rights and freedoms, cultural rights, right to education, freedom of creativity, intellectual property rights, condemned to imprisonment, administrative-legal ensuring.*

Вступ. Визнання та забезпечення прав і свобод людини і громадянина в духовно-культурній сфері є одним із найважливіших завдань сучасної соціальної держави. Проголошення у ст. 3 Конституції України людини найвищою соціальною цінністю [1] передбачає надання рівних умов для розвитку кожної особистості, можливостей застосування нею своїх здібностей на власну і суспільну користь. Не менш важливою ознакою соціальної держави, аніж закріплення прав, є сприяння, гарантування реалізації інтересів усіх громадян незалежно від їхнього правового статусу. Посилення уваги до проблеми додержання прав та свобод у духовно-культурній сфері вимагає належного забезпечення та захисту цих прав і свобод щодо громадян, засуджених до позбавлення волі, адже їх зміст та порядок реалізації зазнають суттєвих змін і обмежень, зумовлених характером кримінального покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні питання змісту та захисту прав людини розглядалися в працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як В. Авер'янов, Ю. Битяк, Л. Глухарьова, О. Зайчук, О. Лукашева, М. Матузов, П. Рабінович, О. Скакун, Ю. То-

дика та ін. Права і свободи засуджених, їх дотримання під час виконання кримінального покарання були предметом наукових досліджень Є. Бараша, О. Джузи, В. Львовчкіна, О. Лисодіда, М. Мацькевича, Н. Рябих, О. Северин, А. Степанюка, О. Стулова, І. Яковець.

Не вирішені раніше проблеми. Однак, незважаючи на численні праці у цій сфері, особливостям правового забезпечення культурних прав громадян, засуджених до позбавлення волі, не приділяється достатньої уваги, що й визначає актуальність цієї статті.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження змісту і особливостей адміністративно-правового забезпечення культурних (духовних) прав і свобод громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, що передбачає загальну характеристику цієї групи прав, визначення їхньої специфіки стосовно правового статусу засудженого, аналіз змісту, особливостей реалізації та сучасного стану адміністративно-правового регулювання і захисту.

Результати дослідження. Окремою групою прав і свобод громадян, засуджених до позбавлення волі, є культурні права і свободи, що визначають місце людини в культурному житті суспільства, відбиваючи можливості особи брати участь у виробництві духовних благ, користуватися результатами інтелектуальної та духовної творчості. У юридичній науці ця група прав і свобод людини і громадянина визначається також як духовно-культурні, гуманітарні або інтелектуально-культурні права і свободи. Така кількість назв зумовлюється загальною спрямованістю реалізації цих прав і свобод, а також тими функціями, які вони виконують у загальній системі прав та свобод людини і громадянина.

Культурні (культурно-духовні) права визначаються як група прав і свобод людини та громадянина, спрямованих на забезпечення культурних потреб особи [2, с. 431], можливості доступу людини до культурних цінностей свого народу та всього людства, участі в духовному (культурному житті) [3, с. 223].

П. Рабінович та О. Скакун, визначаючи цю групу прав і свобод як гуманітарних (культурні) прав, пропонують розглядати їх зміст як набір певних можливостей (свобод) для збереження і розвитку національної самобутності людини, доступу до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участі в подальшому їх розвитку і збагаченні [4, с. 10; 5, с. 182].

Духовно-культурні права і свободи інколи розглядаються складовою частиною соціальних або соціально-економічних прав і свобод [6, с. 16; 7, с. 215] і визначаються сукупністю прав, що гарантують соціально-культурний, духовний розвиток людини, який забезпечує її участь у соціальному прогресі, розвитку людства, цивілізації (до цієї групи прав належать такі: право на доступ до культурних цінностей; право брати участь у культурному житті суспільства; свободу літературної, художньої, наукової, технічної творчості; право на користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування) [8, с. 562]. Під культурно-духовними правами і свободами розуміють права людини на культурну діяльність (незалежно від національності, статі, мови, майнового стану тощо). Довідкова юридична література зараховує до цієї групи такі права і свободи:

– на творчість, яке громадянин має змогу реалізовувати відповідно до своїх інтересів та здібностей;

– на результати своєї творчості;

– на особисту культурну самобутність (що передбачає можливість вільно обирати моральні, естетичні та інші цінності);

– на залучення до культурних цінностей, безперешкодний доступ до них та право на їх використання;

– на гуманітарну та художню освіту;

– на об'єднання в культурні асоціації, творчі спілки та інші культурні організації [8, с. 446–447].

Підсумовуючи існуючі підходи до розгляду сутності культурних прав і свобод людини і громадянина, у найзагальнішому вигляді, слід прийняти їх визначення встановленою законодавчо мірою можливої поведінки (або діяльності) людей щодо задоволення своїх культурних потреб у сфері освіти, літературної, художньої, наукової та технічної діяльності [7, с. 292; 9, с. 329].

До основних ознак культурних (духовних) прав і свобод людини і громадянина належить:

1) загальний характер, оскільки вони є неодмінною складовою частиною конституційно-правового статусу людини та громадянина в Україні;

2) індивідуальний характер суб'єктивних прав та свобод;

3) можливість їх реалізації людиною протягом усього життя;

4) взаємозв'язок з іншими правами та свободами;

5) постійні розвиток і збагачення змісту в процесі створення та зміцнення економічних та інших гарантій їх реалізації;

6) державний захист від протиправних обмежень під час реалізації прав;

7) забезпечення державою в особі державних органів і органів місцевого самоврядування, державними установами відповідної спрямованості;

8) забезпечення можливостей відшкодування збитків і відновлення порушених прав і свобод [6, с. 18].

Культурні права і свободи є однією з основних груп прав і свобод людини і громадянина, які проголошуються та закріплюються на конституційному рівні в Україні. Згідно з Конституцією України, до основних культурних прав і свобод людини і громадянина належать:

– право на освіту;

– свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості;

– право на результати своєї інтелектуальної та творчої діяльності;

– право на використання здобутків культури та мистецтва [1, ст. 53, 54].

Право на освіту є основою, ядром цієї групи прав і свобод, адже у сучасному світі освіта стає однією з головних умов усебічного розвитку особистості та передумов реалізації інших прав і свобод. Зміст права на освіту становить гарантована можливість громадянина одержати середню загальну, середню професійну та вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах [7, с.293]. Відповідно до ст.13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права Конституція України визнає право на освіту за кожною людиною, незалежно від її статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду і характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, стану здоров'я та інших обставин [10].

Основний Закон України встановлює, що держава забезпечує доступність та безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, а також розвиток дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання [1, ч. 2 ст. 53]. Гарантіями здійснення права на освіту є надання можливості громадянам безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі, а також забезпечення можливості громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону навчатися рідною мовою або вивчати рідну мову в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства [1, ч. 3,4 ст. 53]. Право на освіту забезпечується низкою Законів України та інших нормативно-правових актів у сфері освіти (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» та ін.).

Відповідно до ст. 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Право на результати інтелектуальної, творчої діяльності гарантується заборonoю використовувати або поширювати без згоди авторів результати їх інтелектуальної, творчої діяльності, за винятками, встановленими законом [1, ст. 54].

Право на результати інтелектуальної та творчої діяльності реалізується на підставі низки законодавчих актів, якими забезпечується право на вибір і заняття інтелектуальною та творчою діяльністю, а також забезпечуються права інтелектуальної власності, авторські права і пов'язані з ними майнові права та моральні інтереси (Цивільний кодекс України, Закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про авторське право і суміжні права», «Про науково-технічну інформацію» та ін.). Об'єктами права інтелектуальної власності є твори науки, музики, літератури й мистецтва, винаходи, моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, комп'ютерні програми та бази даних, результати науково-дослідних робіт, виступи, лекції, промови та інші здобутки інтелектуальної праці [11, ч. 1 ст. 8]. Чинним законодавством встановлюється низка заходів, спрямованих на забезпечення позову в справах про порушення авторського права і суміжних прав. Крім того, як додаткові гарантії розвитку і захисту результатів інтелектуальної діяльності слід розглядати діяльність держави з розвитку науки, становлення наукових зв'язків із світовим співтовариством; розвитку творчих організацій, спілок і об'єднань; надання державної підтримки вченим, винахідникам, літераторам; збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; охорони культурної спадщини та ін. [12].

Право на освіту, встановлене у ст. 53 Конституції України, конкретизується щодо правового статусу засуджених у нормах Кримінально-виконавчого кодексу України, згідно з якими, відповідно до Законів «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та «Про професійно-технічну освіту» та в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України, для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти, зокрема професійно-технічного навчання на виробництві [13, ч. 1 ст. 126]. Ці норми кореспондують положенням міжнародних стандартів щодо поводження з ув'язненими, за якими в'язням, які здатні мати з цього користь, має бути забезпечена можливість освіти, а навчання неграмотних і молоді слід вважати обов'язковим, на що органи тюремного управління повинні звертати особливу увагу. Крім того, навчання в'язнів, наскільки це можливо, має бути пов'язане з чинною в країні системою освіти, з тим, аби звільнені в'язні могли продовжувати навчання без утруднень [14, п. 77]

Загальноосвітнє навчання організовується місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, у спеціально створених при установах виконання покарань загальноосвітніх школах трьох ступенів та консультативних пунктах, забезпечених відповідним обладнанням, штатом учителів, який очолюється директором. Засуджені, які навчаються в них, підручниками, зошитами та письмовим приладдям забезпечуються безоплатно. Контроль за відвідуванням школи засудженими та їх успішністю здійснюється начальником відділення соціально-психологічної служби або відповідним вихователем [13, ст. 125–126]. Час проведення занять у загальноосвітніх навчальних закладах визначається розпорядком дня установи виконання покарань. Під час навчального процесу засуджені можуть мати обмежений доступ до мережі Інтернет під контролем адміністрації установи виконання покарань для користування навчальними програмами (ресурсами) [15].

Засудженим, які займаються самоосвітою, адміністрація колонії створює необхідні умови для занять у вільний від роботи час. Засудженим, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в цій колонії, надається можливість підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві [13, ст. 125–126].

На період проходження державної підсумкової атестації засуджені, які навчаються, звільняються від роботи на строк, передбачений законодавством. У разі успішного складання зовнішнього незалежного оцінювання засуджені громадяни отримують можливість стати абітурієнтами та студентами вишів і, відповідно, здобути вищу освіту, перебуваючи в місцях позбавлення волі [13, ч. 2, 3 ст. 126]. Зрозуміло, що особи, засуджені до позбавлення волі, через фізичну ізоляцію від суспільства, зумовлену характером кримінального покарання, не можуть отримувати освіту на стаціонарній, вечірній та заочній формах навчання у вищих навчальних закладах, проте вони мають можливість самостійно отримувати вищу освіту, навчаючись за дистанційною формою навчання, відповідно до Положення про дистанційне навчання [16]. Адміністрація установ виконання покарань усебічно сприяє загальноосвітньому, професійно-технічному та дистанційному навчанню засуджених, у разі потреби надає їм допомогу в отриманні консультацій, придбанні підручників та посібників. Загальноосвітнє, професійно-технічне та дистанційне навчання засуджених заохочується і враховується під час визначення ступеня їх виправлення. Педагогічні працівники загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів надають допомогу адміністрації установ виконання покарань у соціально-виховній роботі із засудженими [13, ч. 5 ст. 126].

Механізм організації навчання та врегулювання питань, пов'язаних з організацією навчання і отриманням базової та повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях особами, які засуджені до позбавлення волі, та неповнолітніми ув'язненими, а також питань, пов'язаних з організацією професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі, детально регламентується Порядком організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України [17], та Положенням про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу [18].

Незважаючи на формальне нормативно-правове закріплення механізму організації навчання і отримання освіти засудженими до позбавлення волі, слід зазначити, що відповідні освітні підрозділи існують далеко не в усіх установах виконання покарань, тоді як ані серед критеріїв, за якими проводиться обрання конкретної установи, де має відбуватися покарання засуджених, ані серед підстав, за якими можливе переведення засудженої особи до іншої колонії, потреба засудженого в отриманні певного рівня освіти чи в продовженні навчання не встановлена, отже,

не може бути врахована як визначальна для вибору місця відбування покарання з метою забезпечення доступу до відповідних освітніх послуг і створення необхідних умов для забезпечення конституційного права засудженої особи на освіту.

Свобода наукового, технічного та інших видів творчості засуджених до позбавлення волі, закріплена на рівні конституційних норм, суттєво обмежується відсутністю у розпорядженні засудженого необхідних для такої діяльності умов та засобів, що зумовлюються власне характером кримінального покарання. При цьому громадяни мають певні можливості займатися раціоналізаторською і винахідницькою роботою, брати участь у гуртках художньої самодіяльності, займатися образотворчим мистецтвом та ін. Як підкреслюють О. Кушніренко та Т. Слінько, передумовами збереження за громадянами, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, цих культурних прав і свобод, що стимулюють залучення до освітньої, мистецької, творчої, виховної діяльності, є загальне завдання з виправлення та ресоціалізації засуджених осіб [19, с. 105–106]. Крім того, за засудженими до позбавлення волі в повному обсязі зберігається авторське право та право на відкриття і винахід, що охороняється законом. Для розгляду раціоналізаторських пропозицій і винаходів, які надходять від засуджених, в установах виконання покарань організовується бюро раціоналізації та винахідництва. Після належного оформлення, відповідно до встановлених норм винахідницького права, засуджений має право на отримання гонорару за винахід чи раціоналізаторську пропозицію у загальнозвстановленому порядку [20, с. 24].

Засудженим дозволяється користуватися літературою, яка є в бібліотеках установ виконання покарань, а також газетами і журналами. Житлові приміщення, клуби, бібліотеки, кімнати для виховної роботи у відділеннях соціально-психологічної служби, ДІЗО, ПКТ (ОК), карцери, камери для засуджених до довічного позбавлення волі, палати закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України радіофікуються. У приміщеннях виправних центрів, виправних колоній мінімального, середнього, максимального рівнів безпеки, виховних колоній, ПКТ виправних колоній (секторів) максимального рівня безпеки можуть установлювати телевізори. Час радіотрансляції і перегляду телепрограм визначається розпорядком дня установи виконання покарань [15]. Засуджені можуть мати при собі не більше 10 примірників книжок, а ті, хто навчається, – відповідні підручники у необхідній кількості без урахування художніх книжок. Решту літератури засуджені здають для зберігання на склад або за особистим бажанням передають до бібліотеки установи виконання покарань, або віддають із дозволу адміністрації родичам. Кількість газет і журналів, які засуджені можуть мати при собі, не обмежується. Засудженим забороняється мати при собі книжки, газети і журнали, які пропагують насилля, міжнародну ворожнечу або мають порнографічний зміст [15].

Відповідно до права засуджених до позбавлення волі брати участь у роботі самодіяльних організацій та гуртків соціально корисної спрямованості [13, ст. 107] в установах виконання покарань із метою розвитку в засуджених корисної ініціативи, соціальної активності, здорових міжособистісних взаємовідносин, участі у вирішенні питань щодо організації праці, навчання, відпочинку, побуту, впливу на виправлення засуджених та розвитку корисних соціальних зв'язків можуть створюватися самодіяльні організації засуджених [13, ч. 1 ст. 127]. Участь у самодіяльних організаціях є добровільною справою кожного засудженого, його соціально корисна активність заохочується адміністрацією колонії і враховується під час визначення ступеня його виправлення. Порядок та організація роботи гуртків визначаються адміністрацією установи виконання покарань [15].

Висновки. Отже, аналіз норм чинного законодавства України, що стосується регулювання культурних прав і свобод засуджених осіб, дає можливість констатувати, що, незважаючи на формальне нормативно-правове закріплення низки засобів їх реалізації, існуючий механізм регулювання та захисту культурних прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, потребує значного удосконалення. До основних напрямів розвитку механізму адміністративно-правового регулювання та захисту культурних прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, належать:

- 1) у сфері державного управління: підвищення якості національного законодавства (його внутрішньої узгодженості та відповідності міжнародним стандартам у галузі прав людини і поведіння із засудженими); удосконалення діяльності державного апарату, органів місцевого самоврядування, їх службових і посадових осіб, а також громадських організацій щодо забезпечення реалізації та захисту культурних прав і свобод засуджених осіб;
- 2) у сфері культури: розроблення та реалізація заходів щодо підвищення рівня загальної, правової і політичної культури засуджених осіб; розроблення культурно-дозвільних програм для

різних соціальних та вікових категорій засуджених (молодь, люди похилого віку, інваліди, представники нацменшин та ін.);

3) у сфері освіти і науки: максимальне забезпечення доступу засуджених осіб до різних форм і рівнів освіти за державними та недержавними освітніми програмами; поліпшення матеріально-технічної та науково-методичної бази навчальних закладів при установах виконання покарань; створення належних умови для самоосвіти осіб, засуджених до позбавлення волі.

Список використаних джерел:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с.
3. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В. В. Головченко... В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
4. Рабінович П.М. Права людини і громадянина : Навч. посіб. / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2006. – 656 с.
6. Мацькевич М. Культурні права та свободи людини і громадянина: поняття та сутність / М. Мацькевич // Віче. – 2011. – № 18. – С. 16–18.
7. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999. – 734 с.
8. Большая юридическая энциклопедия / [В.В. Аванесян, С.В. Андреева, Е.В. Белякова и др.]; оформл. А. Мусина. – М. : Изд-во Эксмо, 2007. – 688 с.
9. Скрипнюк О.В. Конституційне право України : підруч. / О.В. Скрипнюк. – К. : Ін Юре, 2010. – 672 с.
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Міжнародний документ ООН : від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
11. Про авторське право і суміжні права : Закон України : від 23.12.1993 р., № 3792-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
12. Про культуру : Закон України : від 14.12.2010 р., № 2778-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – Ст. 168.
13. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України : від 11.07.2003 р., № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21.
14. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями : Міжнародний документ ООН : від 30.08.1955 р. [Електронний документ]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.
15. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : Наказ Мін'юсту України : від 29.12.2014 р., № 2186/5 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 4. – Ст. 88.
16. Про затвердження Положення про дистанційне навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України : від 25.04.2013 р., № 466 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 36. – Ст. 1288.
17. Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України : Наказ Міністерства освіти і науки України; Міністерства юстиції України : від 10.06.2014 р., № 691/897/5 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 52. – Ст. 1396.
18. Про затвердження Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу : Наказ Міністерства освіти і науки України; Міністерства юстиції України : від 19.12.2013 р., № 1794/2691/5 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 5. – Ст. 152.
19. Кушніренко О.Г. Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. / О.Г. Кушніренко, Т.М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – 437 с.
20. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / Богатирьов І.Г., Джужа О.М., Богатирьова О. та ін. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. І.Г. Богатирьова. – К. : Атіка, 2010. – 344 с.